

Strategies for the Development of Social Capital From the Islamic Value System

Mujtaba Wazini Afzal *

Abolfazl Gaini **

Muhammad Ali Abdullahi ***

Abstract

The teachings of Islam, containing transcendent values, make the foundation of social capital and reinforce it. On the one hand, knowledge values and concepts, in the form of a comprehensive system, actualize and develop social capital; on the other hand, social capital makes the basis for sustainable social and development by creating networks of trust and different other relations. Hence, this study is aimed at providing solutions to develop social capital based on the Islamic value system. This descriptive applied research follows library and field method for data collection. Master and doctoral students of management at Farabi Campus of the University of Tehran were selected randomly as the research population. The elites and specialists were also selected by snowball method. All of the indicators of strategies for developing social capital revealed a high status by factor analysis and were approved. In the subjective aspect, interests were different, and in the objective aspect, knowledge organizations occupied the most important positions. In general, the objective dimension, having a path coefficient of 0.84, occupied a better position than that of the subjective aspect with a path coefficient of 0.81.

Keywords: *social capital, teachings of the Holy Qur'an, Islamic value system.*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

---

* Corresponding author: master of human resource management, Faculty of Management and Accounting, Farabi Campus, University of Tehran, Qom, Iran mojtaba.vazini16@gmail.com

** Master of human resource management, Faculty of Management and Accounting, Farabi Campus, University of Tehran, Qom, Iran againi@rihu.ac.ir

*** Associate professor, Faculty of Theology, Farabi Campus, University of Tehran, Qom, Iran

شاپا چاپی: ۶۹۸۰ - ۲۲۵۱
شاپا الکترونیکی: ۵۲۳۴ - ۲۶۴۵

نشریه علمی
«مدیریت اسلامی»

(پاییز ۱۳۹۹، سال ۲۸، شماره ۳: ۱۷۰ - ۱۴۱)

راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دیدگاه نظام ارزشی اسلام

ابوالفضل گائینی**

مجتبی وزینی افضل*

محمدعلی عبداللهی***

پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۰۵/۱۴

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۲/۰۶

چکیده

آموزه‌های اسلام به‌عنوان ارزش متعالی، سبب بسترسازی و تقویت سرمایه اجتماعی می‌شود. معارف و مفاهیم ارزشی از یک‌سو به‌عنوان نظامی جامع، فعلیت و انباشت سرمایه اجتماعی را محقق می‌سازد و از سوی دیگر، سرمایه اجتماعی از طریق ایجاد شبکه‌های اعتماد و پیوندهای گوناگون زمینه ایجاد توسعه اجتماعی و فرهنگی پایدار را فراهم می‌کند. از این‌رو این پژوهش درصدد ارائه راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام است. در این مطالعه از دو روش کمی و کیفی استفاده شده است. این تحقیق با توجه به هدف توصیفی کاربردی، و روش گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی است. جامعه آماری تحقیق دانشجویان مدیریت ارشد و دکتری پردیس فارابی دانشگاه تهران هستند که به‌روش تصادفی در دسترس و هم‌چنین در رابطه با نخبگان و متخصصان از روش گلوله برفی استفاده شد. تمامی شاخصهای سنجش سازه عوامل راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی بار عاملی بسیاری دارد و بنابراین مورد تأیید قرار گرفت به‌طوری که در بعد ذهنی، علائق متفاوت و در بعد عینی سازمانهای دانشی بیشترین اهمیت را داشت. در مجموع بعد عینی با ضریب مسیر ۰/۸۴ نسبت به بعد ذهنی با ضریب مسیر ۰/۸۱ در این تقسیم‌بندی، رتبه بهتری دارد.

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی؛ آموزه‌های قرآن کریم؛ نظام ارزشی اسلام

* نویسنده مسئول: کارشناس ارشد مدیریت منابع انسانی، دانشکده مدیریت و حسابداری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران
mojtaba.vazini16@gmail.com

** کارشناس ارشد مدیریت منابع انسانی، دانشکده مدیریت و حسابداری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران
againi@rihu.ac.ir

*** دانشیار، دانشکده الهیات، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران

مقدمه

سرمایه‌های هر جامعه‌ای را می‌توان به چهار قسمت جدا کرد: سرمایه مادی (فیزیکی)^۱، سرمایه طبیعی^۲، سرمایه انسانی^۳ و سرمایه اجتماعی^۴ (رنانی، ۱۳۸۵: ۷). از میان این سرمایه‌ها، مفهوم سرمایه اجتماعی از مفاهیم بسیار مهم و مفیدی است که امروزه در بررسی‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشورها و جوامع توسعه یافته مطرح شده است (عابدینی و زارعی‌متین، ۱۳۹۸) و کشورهای مختلف برای تحقق اهداف اجتماعی، اقتصادی و غیره از ظرفیتهای آن بهره می‌گیرند (رضایی‌منش و پوربهروزان، ۱۳۹۷). سرمایه اجتماعی مفهومی فرارشته‌ای بین علوم انسانی است که به نقش نیروهای اجتماعی در توسعه جوامع می‌پردازد و اقتصاددانان و جامعه‌شناسان در بررسی‌های اقتصادی و اجتماعی جوامع توسعه یافته به این مفهوم توجه می‌کنند (کردنائیج و خلیلی پالندی، ۱۳۹۷). سرمایه اجتماعی به بهره‌مندی بیشتری از سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی، و به افزایش ظرفیت جامعه از طریق ارتقای همکاری میان افراد و نهادهای اجتماعی منجر می‌شود. بنابراین می‌توان گفت که سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک بُعد معنوی از اجتماع به‌شمار می‌رود (جوینی‌پور و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۱۳).

اهمیت و ضرورت سرمایه اجتماعی از آنجا ناشی می‌شود که جامعه را به بقا و همبستگی و اهداف مشترک رهنمون می‌سازد (رونقی، ۱۳۹۸: ۱۶۴) تا جایی که گفته می‌شود در غیاب سرمایه اجتماعی، قدرت اثربخشی دیگر سرمایه‌ها مانند سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی از بین خواهد رفت (فقیه خلجانی، ۱۳۹۲: ۷). سرمایه اجتماعی در سطح کلان تمایل دارد به‌عنوان کالایی عمومی، مفهوم‌سازی شود که به جای فرد بر ویژگیهای جمعی تأکید می‌کند. سرمایه اجتماعی در سطح سازمانی بر یک گروه اجتماعی متمرکز است. این گروه اجتماعی ممکن است سازمان، گروه ذی‌نفع، لیگ ورزشی یا هر گروه اجتماعی دیگری باشد. سرمایه اجتماعی در سطح خرد نیز بر افراد و روابط بین آنها متمرکز است. سرمایه اجتماعی در این سطح تحت عنوان دارایی فرد و بنابراین به‌عنوان کالایی خصوصی، مفهوم‌سازی می‌شود (کلاریج^۵، ۲۰۱۸: ۴-۵).

1. Physical capital
2. Natural capital
3. Human capital
4. Social capital
5. Claridge

آنچه بیان شد تأکید دانشمندان علوم اجتماعی بر اهمیت و نقش سرمایه اجتماعی در حیات جمعی بشر امروز، و از این مهمتر تأکیدی است که در آموزه‌های دینی بویژه در نظام ارزشی اسلام بر سرمایه اجتماعی شده است. بی‌شک در نظام ارزشی اسلام سرمایه اجتماعی، ارزش تلقی می‌شود. تمام آموزه‌های اجتماعی اسلام در جهت تقویت سرمایه اجتماعی است. راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی و پیشگیری از آسیبهای احتمالی یکی از دغدغه‌های دین اسلام و بزرگان دین است (نजारزاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۹).

در قرآن کریم بر سرمایه اجتماعی تأکید، و مبانی و مبادی آن تعیین می‌شود؛ به‌عنوان نمونه در آیه ۲ سوره مائده آمده است: «شما مؤمنان یکدیگر را در نیکوکاری و تقوا پیشگی یاری کنید و در گناه و تجاوز به یکدیگر کمک نکنید (مائده / ۲). این آیه شریفه مبنای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را تقوا می‌داند. معیار تقوا می‌تواند مبنای درست شکل‌گیری، گسترش و توسعه سرمایه اجتماعی باشد. در بررسی مفهوم سرمایه اجتماعی این مسئله وجود دارد که با وجود اهمیت بسیار زیاد آن در زندگی اقتصادی و اجتماعی، محققان کمتر به رابطه سرمایه اجتماعی و نظام ارزشی اسلام پرداخته‌اند. بنابراین هدف اصلی این پژوهش بررسی راهکارهای ارتقای سرمایه اجتماعی از دیدگاه نظام ارزشی اسلامی است.

مبانی نظری پژوهش

با اینکه دانشمندان مدیریت و علوم اجتماعی، تاکنون تعریف جامعی از سرمایه اجتماعی ارائه نکرده‌اند، بیشتر نویسندگان، سرمایه اجتماعی را هنجارها و راهی تعریف می‌کنند که جوامع از طریق آن می‌توانند اهداف جمعی را کاراتر و مفیدتر دنبال کنند. (ایمان‌زاده و جوادی، ۱۳۹۶: ۴۳ - ۴۲).

از نظر بوردیو و کلمن^۱، سرمایه اجتماعی کالایی عمومی و دارایی جمعی است که در زمان بلندمدت جمع و انباشته می‌شود. پاتنام^۲ معتقد است که از طریق ایجاد سازمانهای اجتماعی براساس هنجارها، اعتماد و روابط شبکه‌ای، سرمایه اجتماعی به‌وجود می‌آید که به بهبود کارایی از طریق سهولت در هماهنگی در عمل، افزایش ظرفیتهای افراد و گروه‌ها برای دستیابی به اهداف نهایی

1. Bourdieu & Coleman

2. Putnam

منجر می‌شود. هم‌چنین نبود سرمایه اجتماعی باعث ایجاد محدودیت در فرایند رشد و توسعه در سطوح مختلف می‌شود (خان^۱، ۲۰۱۱). از نظر گاس (۲۰۰۴) سرمایه اجتماعی گرایش نودوستانه و سطح اعتماد متقابل میان مردم جامعه تعریف شده است (هانگک^۲، ۲۰۱۸). تعاملات اجتماعی و مفهوم سرمایه اجتماعی از مفهوم اعتماد به وجود می‌آید. اعتماد یکی از عناصر اصلی و ضروری در آسان‌سازی مشارکت ذی‌نفعان در رویکرد اجتماع محور به‌شمار می‌رود (قربانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۴). در این راستا مناطق با سرمایه اجتماعی قوی، شامل افرادی هستند که نسبت به یکدیگر بیشترین توان اعتماد، دارای همکاری بیشتر و خودمحوری کمتری هستند (حسن^۳ و همکاران، ۲۰۱۷، چن^۴، ۲۰۱۵). صاحب‌نظران، «سرمایه اجتماعی» را به ابعاد مختلفی تقسیم‌بندی کرده‌اند؛ اما این مفهوم در یک تقسیم‌بندی مهم به ابعاد «ذهنی» و «عینی» تقسیم می‌شود. این ابعاد در تعریف سرمایه اجتماعی هم آورده می‌شود.

۱. بعد ذهنی

بعد ذهنی سرمایه اجتماعی، شامل مقوله‌هایی از قبیل اعتماد، مشارکت، همکاری و تعاون، هنجارها و ارزشهای مشترک، عقاید، الگوهای رفتاری و باورهای مشترک در جامعه است که به افزایش کنشهای متقابل میان افراد و جامعه منجر می‌شود و افراد را به اقدامات جمعی تشویق می‌کند. در صورتی که ارزشهای مشارکتی در جامعه افزایش یابد، قدرت انسجام و عملکرد گروه و جامعه نیز بهبود خواهد یافت. اگر ارزشهای مشارکتی در جامعه توسط سازمانهای فرهنگ‌ساز نهادینه شده باشد، بعد عینی سرمایه اجتماعی بهتر شکل خواهد گرفت (زارعی‌متین، ۱۳۹۵: ۳۳).

۲. بعد عینی

بعد عینی یا ساختاری سرمایه اجتماعی به جنبه‌هایی اشاره می‌کند که قابل رؤیت و عینی است. این جنبه‌ها شامل حوزه‌ها و مدارس اسلامی، آموزش و پرورش، رسانه ملی، مساجد، دانشگاه‌ها، سازمانهای مردم‌نهاد و محافل کاری است که اهداف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، آموزشی و پرورشی را پیگیری می‌کنند. بعد عینی سرمایه اجتماعی روابط افقی و عمودی میان افراد گروه و یا ساختار گروه و سلسله‌مراتب را تحت تأثیر قرار می‌دهد (زارعی‌متین، ۱۳۹۵: ۳۴).

1. Khanh
2. Huang
3. Hasan
4. Chen

بنابراین سرمایه اجتماعی هنگامی پیامدهای مثبت دارد که بُعد ذهنی و بُعد عینی، همزمان و به میزان بسنده حاضر باشد.

جدول ۱. سرمایه اجتماعی و رابطه ابعاد آن (فیروزآبادی و جاجرمی، ۱۳۸۵: ۲۰۰)

بعد عینی			
کم	زیاد		
اعتماد وجود دارد؛ اما تعامل با مشکل رویارویی است.	وجود سرمایه اجتماعی، تعامل را آسان می‌کند.	زیاد	بعد
مواردی نادر	تعامل نیازمند طرف سوم و ضمان اجرایی رسمی است.	کم	ذهنی

محدود کردن مفهوم سرمایه اجتماعی به بُعد عینی روابط یا بُعد ذهنی، مشکلاتی را در زمینه شکل‌گیری سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن به وجود می‌آورد. بنابراین لازم است سرمایه اجتماعی به دو بُعد عینی و ذهنی جدا شود و میان این دو بُعد، پیوندی برای ایجاد تأثیرات و پیامدهای سودمند آن برقرار گردد (فیروزآبادی و جاجرمی، ۱۳۸۵: ۲۰۰).

جامعه بستر تشکیل سرمایه اجتماعی

از میان مفاهیم اجتماعی که به میزان زیادی در قرآن کریم به کار رفته، واژه «امت» است که با تعاریف «جامعه» و «اجتماع» در امروزه نزدیکی بیشتری دارد. این واژه یکی از مهمترین واژه‌هایی است که در میان فرهنگ و ارزشهای اسلامی جایگاه ویژه دارد. واژه «امت» در قرآن کریم به گروهی از انسانها گفته می‌شود که براساس دین و رهبری الهی با یکدیگر متحد شده و جامعه‌ای دینی با اهداف مشترک را تشکیل داده‌اند. امت در اندیشه سیاسی اسلام، مفهومی انحصاری و ویژه برای جامعه مسلمانان دارد که تحت حکومت قوانین اسلامی، و دارای عقیده و اهداف مشترک هستند؛ لذا تنها ملاک عضویت در آن، عقیده مشترک اسلامی است و شرایط شکل‌دهنده ملیت و ملی‌گرایی و ملاکهای نژادی و جغرافیایی در آن نقشی ندارد. در برخی از آیات قرآن کریم، امت به معنای گروهی از مردم هم‌کیش و متحد در آیین و یا دارای آیین و طریقه واحد به کار رفته است (بقره / ۲۱۳). در برخی دیگر از آیات، امت به معنای دین و طریقت به کار رفته است (آل عمران /

۱۱۳؛ زخرف / ۲۲ - ۲۳).

در همه آیاتی که امت به مفهوم دین، ملت و طریقت واحد به کار رفته از گروه و جماعتی از مردم صحبت شده است که راه و روش خاصی در زندگی اجتماعی خود دارند. قرآن کریم امت را مجموعه‌ای نام برده است که زندگی اجتماعی، آیین و آداب و رسوم خاص خود را دارند. در قرآن کریم، افراد، تک تک و جدا نام برده نشده‌اند؛ بلکه به جمعگرا و اجتماعی بودن آنان توجه شده است. بنابراین از آیات قرآنی که به امت مربوط است، می‌توان این گونه استنباط کرد که آنچه از دید قرآن اهمیت ویژه‌ای دارد، زندگی اجتماعی افراد است. هم‌چنین پیامبران(ع) نیز در این راستا و برای هدایت جوامع و گروه‌های اجتماعی افراد مبعوث می‌شدند و دستور و آموزه‌های آنان با بُعد اجتماعی افراد مرتبط بوده است. در مجموع، واژه «امت» ۶۴ بار در ۶۲ آیه و در ۲۵ سوره به کار رفته که از این تعداد، ۶۰ مورد آن به معنای «گروهی از انسانها» است (مقیمی، ۱۳۹۴: ۱۹).

خواجه نصیرالدین طوسی دانشمند ایرانی قرن هفتم هجری، مبدأ زندگی جمعی و گروهی در میل و گرایش انسان را در تأمین نیازهای اولیه می‌داند و معتقد است که تأمین این نیازها به همکاری و همیاری افراد با یکدیگر بستگی دارد. در صورت ایجاد همکاری میان افراد جامعه، هر کسی نیازهای خود را به افراد دیگر اعلام، و دیگری اضافه بر آنچه تولید و یا تهیه می‌کند به آن فرد می‌دهد؛ در این صورت با رعایت عدالت میان یکدیگر، نیازمندیهای خود را نیز برطرف می‌سازند. وی هم‌چنین معتقد است که «مکانی که اجتماع اشخاص متفاوت و مختلف با آرا و افکار و حرفه و صنعت گوناگون در آن جای دارند و با تعاون به یکدیگر اسباب زندگی یکدیگر را فراهم می‌کنند، مدینه نامیده می‌شود. این همان معنای گفته حکیمان است که بیان می‌کنند: «الانسان مدنی بالطبع» یعنی انسان بالطبع به اجتماعی نیازمند است که به آن «تمدن» می‌گویند (یوسفی‌راد، ۱۳۸۰: به نقل از مقیمی، ۱۳۹۴: ۱۷).

سرمایه اجتماعی در اسلام

دین مبین اسلام برای اجتماع اهمیت فراوانی قائل است و به همین دلیل مهم‌ترین احکام خود را همچون نماز، جهاد، انفاق و حتی تقوای الهی را بر پایه اجتماع بنا نهاده است. در برخی از آیات مبارک قرآن کریم (مثل آیات ۱۰۳ تا ۱۰۵ سوره آل عمران، آیات ۱۵۳ تا ۱۵۹ سوره انعام و آیه ۴۶ سوره انفال) به انسانها سفارش شده است تا با پیروی از شریعت اسلام با یکدیگر متحد شوند و از تفرقه و اختلاف بپرهیزند تا زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند. منظور از این اجتماعات دقیقاً

مشابه همان گروه‌های اجتماعی است که با عنوان مشارکت اجتماعی، مطرح می‌شود. تنها تفاوت این دو گروه این است که گروه‌های اجتماعی مدنظر اسلام بر پایه موازین اسلامی، تقوا و خیرخواهی بنیان نهاده شده است. در این زمینه در آیه ۲۰۰ سوره آل عمران چنین آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ». منظور از امر «اصبروا»، صبر تک تک افراد است و بعد از آن امر «صابرو» مسلمانان را به مصابره سفارش می‌کند. منظور از مصابره این است که جمعیتی به اتفاق هم اذیتها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را بر صبر دیگری تکیه دهد تا بلکه برکاتی که در صفت صبر نهفته است، دست به دست شود تا در نهایت تأثیر صبر بیشتر شود؛ این امر باعث می‌شود همه افراد نیروی یکدیگر را به هم وصل کنند و همه نیروها یکدست شوند. در ادامه آیه شریفه بعد از دو امر «اصبروا» و «صابرو»، امر «رابطوا» آمده است که به مسلمانان به رابطه با یکدیگر سفارش می‌کند. رابطه از نظر معنایی به مصابره بسیار نزدیک است؛ اما تنها تفاوتی که بین این دو واژه هست، این است که مصابره وصل کردن نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر شدائد است اما رابطه وصل کردن نیروها، چه در حال شدت و دشواری و چه در حال خوشی و آسایش را شامل می‌شود. در انتهای آیه نیز قیدی مطرح شده است مبنی بر اینکه این مصابره و رابطه در صورتی جامعه مسلمانان را به سعادت حقیقی می‌رساند که با تقوای الهی همراه باشد.

یکی دیگر از مفاهیم کلیدی سرمایه اجتماعی، اعتماد است. این عنصر ضمن ایجاد سرمایه اجتماعی، باعث تقویت آن در جامعه نیز می‌شود. پس از ایجاد ساختارهایی برای تولید سرمایه اجتماعی، باید میان افراد اعتماد باشد تا سرمایه اجتماعی تشکیل شود. در اسلام نیز دستورالعمل‌هایی هست که به بررسی این بعد از سرمایه اجتماعی پرداخته است و باعث ایجاد اعتماد میان افراد جامعه می‌شود. از روشهای مهم ایجاد اعتماد در جامعه اسلامی، می‌توان به رابطه میان امام و امت اشاره کرد که این رابطه می‌تواند به ایجاد اعتماد میان رهبر و اعضای جامعه اسلامی منجر شود. البته عناصر دیگری نیز هست که باعث ایجاد اعتماد می‌شود.

به‌طور کلی در یک دسته‌بندی می‌توان مؤلفه‌های ایجاد اعتماد را به دو دسته اجتماعی و اقتصادی تقسیم کرد. مؤلفه‌های اجتماعی به توسعه اعتماد اجتماعی در جامعه اسلامی منجر، و باعث می‌شود افراد جامعه یا به یکدیگر اعتماد کنند یا حداقل اعتماد خود را نسبت به دیگران از دست ندهند؛ از این رو می‌توان این بعد از اعتماد را به دو بخش سلبی و ایجابی تقسیم کرد:

مؤلفه‌های ایجابی شامل وفای به عهد، حقوق برادران مؤمن، امانتداری و... که باعث به وجود آمدن اعتماد در جامعه می‌شود و از سوی دیگر، مؤلفه‌های سلبی مانند دروغ، کینه‌توزی، نیرنگ، غیبت و سخن‌چینی (حجرات / ۱۸ - ۱) مانع نابودی اعتماد در جامعه می‌شود. مؤلفه‌های اقتصادی، عناصری است که این اعتماد را در اعضای جامعه ایجاد می‌کند که در صورت هرگونه نیاز مادی و اقتصادی، همواره نهادهایی به‌منظور حمایت از آنها تعبیه شده است. در واقع مؤلفه‌های اقتصادی با برطرف ساختن نیازهای مادی مسلمانان، از طریق قرض‌الحسنه دادن، انفاق، وقف، زکات و... از بی‌اعتمادی به ساختار اسلامی جلوگیری می‌کنند؛ زیرا در صورت برآورده‌نشدن این گونه نیازها، بی‌اعتمادی در جامعه اسلامی رواج می‌یابد (افسری، ۱۳۹۲: ۱۰۳ - ۱۰۸). در مجموع می‌توان چنین بیان کرد که دین اسلام به ایجاد روابط مثبت و سازنده میان افراد جامعه سفارش فراوانی می‌کند و تمام تلاش پیامبران و ائمه اطهار نیز، که از جانب خداوند متعال مأموریت هدایت مردمان را بر عهده داشته‌اند، چنین بوده است.

قرآن و مقولات اصلی سرمایه اجتماعی

قبل از بررسی پژوهشهای داخل و خارج به ارائه آیاتی از قرآن کریم پرداخته می‌شود که مقوله‌های اصلی راهکارهای ارتقای سرمایه اجتماعی از آنها استخراج شده، و در جدول ۲ قابل مشاهده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول ۲. مقوله‌های اصلی راهکارهای ارتقای سرمایه اجتماعی براساس آیات قرآن

ردیف	مقوله اصلی	منبع	مصادیق
۱	مشارکت و همکاری	«وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَآلَا تُعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مائده/۲). (در نیکوکاری و پرهیزکاری با یکدیگر همکاری کنید و در گناه و تعدی دستیار هم نشوید و از خدا پروا کنید که خدا سخت‌کیفر است.)	آیه ۲ سوره مائده به این موضوع اشاره می‌کند که مؤمنان باید در کارهای نیک همکاری و تعاون کنند؛ اما همکاری برای ظلم و ستم و اهداف باطل ممنوع است؛ حتی اگر مرتکب آن برادر یا دوست نزدیک انسان باشد. در این آیه، هر دو کلمه «بر» و «تقوا» با هم ذکر شده است: یکی به رفتار و کارهای نیک اشاره می‌کند و جنبه اثباتی دارد و دیگری به جلوگیری از کارهای خلاف اشاره می‌کند و جنبه نفی دارد. بنابراین باید همکاری و تعاون با یکدیگر برای دعوت به رفتار نیک و جلوگیری از اعمال بد انجام شود. اگر این اصل در جامعه اسلامی رعایت شود، بسیاری از مشکلات جامعه حل می‌شود (مقیمی، ۱۳۹۴: ۲۱).
۲	همدلی و تعلق	«وَ أَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتْ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (انفال/۶۳). (و میان دلهایشان الفت انداخت که اگر آنچه در روی زمین است همه را خرج می‌کردی، نمی‌توانستی میان دلهایشان الفت برقرار کنی؛ ولی خدا بود که میان آنان الفت انداخت؛ چرا که او توانای حکیم است.)	آیه ۶۳ سوره انفال به این اشاره می‌کند که مؤمنان مخلص که گرد تو را فرا گرفته‌اند و از هیچ‌گونه فداکاری دریغ نمی‌کنند در گذشته مردمی پراکنده و با هم دشمن بودند؛ اما خداوند بر آنان نور هدایت تابانید و در دلهای آنان دوستی و الفت ایجاد کرد. (تفسیر نمونه، ج ۳: ۳۱ - ۲۹).
۳	اعتمادسازی	«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَ لَآ تَجَسَّسُوا وَ لَآ يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ» (حجرات/۱۲). (ای کسانی که ایمان آورده‌اید از بسیاری از گمانها بپرهیزید که برخی از گمانها گناه است و در کار دیگران تجسس نکنید و بعضی از شما غیبت بعضی دیگر نکند. آیا کسی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده‌اش را بخورد؟ از آن کراهت دارید. [پس] از خدا بترسید، که خدا توبه‌پذیر مهربان است.)	«قاعده صحت» یکی از قواعد فقهی است که به ایجاد اعتماد در جامعه منجر می‌شود. این قاعده به معنای این است که هرگاه مشروعیت رفتار دیگران به روشی که مفید علم است اثبات نشود و احتمال برود که عمل نامشروع باشد، باید این عمل بر مشروعیت و صحت حمل شود و نباید رفتار و کارهای دیگران را بر عدم صحت و نامشروعیت حمل کرد؛ لذا آیه ۱۲ سوره حجرات بیانگر این است که بدگمانی و افترا در صورتی که بدون دلیل باشد ممنوع است (عمید زنجانی، ۱۳۸۶: ۱۴۶ - ۱۴۵).

ردیف	مقوله اصلی	منبع	مصادیق
۴	سبک زندگی	«وَالَّذِينَ تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (آل عمران/۱۰۵). (و چون کسانی مباشید که پس از اینکه دلایل آشکار برایشان آمد، پراکنده شدند و با هم اختلاف پیدا کردند و برای آنان عذابی سهمگین است).	بحث درباره اتحاد و پرهیز از تفرقه و نفاق در آیه ۱۰۵ سوره آل عمران نیز هست. این آیه مسلمانان را به مطالعه تاریخ پیشینیان خود و بررسی سرنوشت دردناک آنها در اثر اختلاف و تفرقه دعوت می‌کند و از اینکه مسلمانان همچون اقوام پیشین خود مانند یهودیان و نصاری اختلاف و تفرقه را در پیش بگیرند و عذابی عظیم برای خود به وجود آورند، آنان را بر حذر می‌دارد (تفسیر نمونه، ج ۳: ۴۳).
۵	توجه به علائق متفاوت	«وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (شوری/۳۸). کسانی که [ندای] پروردگارشان را پاسخ [مثبت] داده و نماز برپا کرده‌اند و کارشان در میانشان مشورت است و از آنچه روزیشان داده‌ایم، انفاق می‌کنند.	اصل شوری، مهمترین پدیده اجتماعی است که بدون آن، تمام رفتار ناقص می‌ماند. هر چقدر که یک انسان از لحاظ فکری و عقلی نیرومند باشد، نگرش نسبت به مسائل مختلف تنها از یک یا چند بُعد است و بنابراین ابعاد دیگر برای آن مجهول باقی می‌ماند؛ اما با مطرح شدن مسائل در شوری، افکار و عقلاها و دیدگاه‌ها و تجربه‌های مختلف به کمک هم می‌آید و لذا مسائل کم عیب و نقص و پخته‌تر، و از لغزش دور می‌شود (تفسیر نمونه، ج ۲۰: ۴۶۳).
۶	سازمانهای دانشی و پژوهشی	«وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (توبه/۱۲۲). و شایسته نیست مؤمنان همگی [برای جهاد] کوچ کنند؛ پس چرا از هر فرقه‌ای از آنان، دسته‌ای کوچ نمی‌کنند تا [دستهای بمانند] و در دین آگاهی پیدا کنند و قوم خود را - وقتی به سوی آنان بازگشتند، بیم دهند؛ باشد که آنان از کیفر الهی بترسند؟	آیه ۱۲۲ سوره توبه جدا از مسائل جهاد، حکم مستقلاً را مطرح می‌کند و آن این است که مسلمانان از هر قومی که هستند و هر میزان جمعیتی که دارند به عنوان یک واجب کفایی باید برای فراگیری تعلیمات و معارف اسلامی به مراکز بزرگ اسلامی بروند و پس از فراگیری علوم دینی به دیار خود بازگردند و دیگران را نیز آموزش دهند (تفسیر نمونه، ج ۸: ۱۹۳).
۷	مساجد	«لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحْيُونَ أَنْ يَبْطَرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (توبه/۹). آن مسجدی که از روز نخست بر پایه تقوا بنا شده، شایسته است که در آن قیام [و عبادت] کنی. در آن مردانی هستند که دوست دارند پاکیزه باشند و خداوند پاکیزگان را دوست دارد.	برای فراهم کردن زمینه در جهت ایجاد تمایل و انگیزه در افراد به منظور حضور در اجتماعی منسجم، نهاد مسجد نقش مهمی را ایفا می‌کند؛ به بیان دیگر، نهاد مسجد به دلیل جایگاهی که در صدر اسلام نیز داشته و کارکردهایی که برای آن در نظر گرفته شده است، ظرفیت این را دارد که پذیرای افراد در اجتماعات گوناگون و با اهداف مختلف باشد. اجتماعاتی که به وسیله هنجارهای مشترک و اعتماد، میان آنان پیوند ذهنی شکل گرفته است (موسوی‌مقدم، ۱۵۷ - ۱۵۶).

جدول نشان می‌دهد که در قرآن کریم به سرمایه اجتماعی و مقوله‌های اصلی آن توجهی ویژه شده است. قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت جامعه بشری کلیدواژه‌هایی را در اختیار انسان نهاده است که باید با بررسی و تحقیق درباره آنها بتواند این مقولات را متناسب با روزگار خود گسترش و توسعه دهد؛ به عنوان مثال در آیه ۵۴ سوره انعام چنین آمده است: «وإذا جاءك الذین یؤمنون بآیاتنا فقل سلامٌ علیکم... کتب ربکم علی نفسه الرحمه...». خداوند در این آیه خطاب به رسول اکرم می‌فرماید هنگامی که مؤمنان به نزد تو می‌آیند، آنها را مورد تکریم قرار ده و با سلام خود که دارای پیام سلامت و رحمت است به آنان دلگرمی بده که این خود موجب تقویت ایمان و اراده آنها نیز می‌شود. بنابراین توجه به علائق متفاوت از نظر دین اسلام در حفظ ارزشهای انسانی و توجه به عواطف آنها بیان شده است که در تقویت سرمایه اجتماعی نقش اساسی دارد. یکی از فضایی که در اخلاق اسلامی بسیار مطرح شده، حسن ظن به دیگران و خوش گمانی است. مسلمانان باید ضمن اینکه رفتارهای مختلف را مدنظر قرار می‌دهند، نسبت به دیگران حسن ظن داشته باشند. این حسن ظن در ایجاد اعتماد میان مردم در جامعه اسلامی اهمیت بسیار دارد. در آیه ۱۰ سوره حجرات خداوند می‌فرماید: «و اعتماد را به بالاترین میزان ممکن می‌رساند». در دین اسلام، حسن ظن و اعتماد به مسلمانان اصلی مهم است.

پیشینه پژوهش

در باب بعضی از مقولات اصلی سرمایه اجتماعی از نگاه دین و مصداقهای گسترش و توسعه این مقولات پژوهشهایی صورت گرفته که در ذیل به پاره‌ای از آنها اشاره شده است:

موسوی مقدم و همکاران (۱۳۹۵) پژوهشی تحت عنوان بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی براساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث انجام داده‌اند. هدف این پژوهش بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی در قرآن و روایات بود. بدین منظور توصیف‌های نهاد مسجد در قرآن و روایات براساس نماگرهای سرمایه اجتماعی ساماندهی شده است تا از این طریق نقش آفرینی مسجد در تولید روزافزون سرمایه اجتماعی درک شود. توصیف‌های نهاد مسجد بیان‌کننده کارکردهایی بمراتب فراتر از صرف محل عبادت بودن آن (به معنای خاص عبادت فردی) است. این نهاد از طریق اثرگذاری مستقیم بر عناصر هنجارهای مشترک، اعتماد و مشارکت، سبب تولید و توزیع سرمایه اجتماعی می‌شود. دو عنصر نخست، سبب پیوند ذهنی افراد و در نتیجه

تمایل آنان به حضور در اجتماع مسجدمحور و عنصر بعدی، زمینه پیوند عینی آنان در نهادهای تشکیل شده درون نهاد مسجد را فراهم می‌کند. افخمی اردکانی (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان توسعه سرمایه اجتماعی در پرتوی سبک زندگی اسلامی به بررسی رابطه سبک زندگی اسلامی و سرمایه اجتماعی پرداخته است. نتایج پژوهش وی نشان داد که سبک زندگی اسلامی بر سرمایه اجتماعی تأثیر مثبت دارد. بنابراین داشتن سبک زندگی مبتنی بر ارزشها و آموزشهای اسلامی به ارتقا و افزایش سرمایه اجتماعی در سازمان منجر می‌شود. در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان "نقش نهادها و رفتارهای دینی در تقویت و انسجام سرمایه اجتماعی"، ضرغامی (۱۳۸۶) پس از ارائه تعاریف و بیان شاخصهای سنجش و کارکردهای سرمایه اجتماعی به عوامل مؤثر بر تکوین سرمایه اجتماعی پرداخته است. هم‌چنین اینگهارت و نوریس (۲۰۰۸) در مقاله‌ای تحت عنوان سازمانهای دینی و سرمایه اجتماعی از کتاب "مقدس و عرفی، دین و سیاست در جهان دین" اذعان می‌کنند که ادبیات امریکایی بر نقش نهادهای دینی در ایجاد سرمایه اجتماعی تأکید می‌کند بویژه اینکه کلیساهای اصلی پروتستان در گردهم آوردن گروه‌های مختلف امریکایی درون اجتماعات محلی نقش مهمی دارند. شواهد نویسندگان این فرضیه را تأیید می‌کند که مشارکت دینی که با فراوانی حضور در مراسم عبادی اندازه گرفته شده است، رابطه مثبتی با عضویت در سازمانهای دینی دارد. هم‌چنین حضور در مراسم دینی با انواع خاصی از سازمانهای غیرانتفاعی، غیردینی و سازمانهای اجتماعی رابطه مثبت دارد.

کاندلند^۱ (۲۰۰۴) پژوهشی تحت عنوان دین و سرمایه اجتماعی انجام داده است. وی در این تحقیق نشان می‌دهد که دین به عنوان سرمایه اجتماعی در توسعه کشورهای جنوب آسیا (پاکستان، اندونزی، سریلانکا و تایلند) تأثیر زیاد و هم‌چنین در افزایش سرمایه اجتماعی و اعتماد بویژه در محیط‌های سیاسی نیز اثر بسیار دارد؛ هم‌چنین نتیجه می‌گیرد که سازمانهای غیرحکومتی با ریشه‌های دینی نیز بر توسعه اجتماعی و افزایش سرمایه اجتماعی تأثیر بسیار دارد.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود به‌رغم تحقیقاتی در زمینه دین و سرمایه اجتماعی، پیشینه جامع و کارنامه‌پرباری در باب ارائه راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید اسلام وجود ندارد؛ از این‌رو، مقاله تلاش می‌کند به‌طور جامع و نوآور به ارائه راهکارهای ارتقای سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام بپردازد.

روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق با توجه به ماهیت توصیفی و با توجه به هدف، کاربردی، و شیوه آن کتابخانه‌ای - میدانی است. در این پژوهش با توجه به ماهیت آن از روش ترکیبی (کیفی - کمی) استفاده شده است.

در بخش کیفی از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. نمونه‌گیری بخش کیفی، روش نمونه‌گیری گلوله برفی است. با توجه به ماهیت موضوع و شناسایی راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام، ده نفر از متخصصان و بزرگان مدیریت در اسلام به‌عنوان نمونه معرفی شده‌اند. در بخش کمی از پرسشنامه محقق ساخته استفاده شده که شامل ۵۶ سؤال و ۶ گویه است. جامعه آماری در بخش کمی شامل ۱۰۴۲ نفر از دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری پردیس فارابی دانشگاه تهران است و حجم نمونه براساس فرمول کوکران ۲۸۱ نفر به‌دست آمد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها توسط آمار توصیفی و آمار استنباطی انجام شد. در بخش آمار توصیفی با استفاده از نمودار و شاخصهای جمعیت‌شناختی و با نرم‌افزار SPSS، ویژگیها و مشخصات جامعه آماری تحلیل شد. در بخش آمار استنباطی، به‌منظور بررسی عوامل از روش تحلیل عاملی تأییدی و معادلات ساختاری (نرم‌افزار لیزرل) استفاده شده است.

سؤالات پژوهش

سؤال اصلی

راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام چیست؟

سؤالات فرعی

راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام در بعد عینی چیست؟

راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام در بعد ذهنی چیست؟

راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام چیست؟

اطلاعات جمعیت‌شناختی بخش کیفی

همان‌طور که بیان شد، نمونه آماری در بخش کیفی شامل ده نفر از متخصصان و بزرگان

مدیریت در اسلام هستند که از میان آنها، نه نفر مرد و یک نفر زن؛ یک نفر در فاصله سنی ۳۰ - ۱۸

سال، سه نفر در فاصله سنی ۳۱ - ۳۵ سال، پنج نفر در فاصله سنی ۴۰ - ۳۶ سال و یک نفر در فاصله سنی ۴۵ - ۴۱ سال؛ هفت نفر تحصیلات کارشناسی ارشد، سه نفر تحصیلات دکتری و تمامی آنان متأهل بوده‌اند. اطلاعات جمعیت‌شناختی نمونه آماری در بخش کیفی در جدول ۳ خلاصه شده است.

جدول ۳. ویژگیهای جمعیت‌شناختی نمونه آماری در بخش کیفی

درصد فراوانی	فراوانی	ویژگیهای جمعیت‌شناختی		درصد فراوانی	فراوانی	ویژگیهای جمعیت‌شناختی	
		وضعیت	تأهل			جنسیت	سن
۰	۰	مجرد	تأهل	۱۰	۱	زن	جنسیت
۱۰۰	۱۰	متأهل		۹۰	۹	مرد	
-	-	دیپلم و زیردیپلم	تحصیلات	۱۰	۱	۱۸ - ۳۰	سن
-	-	کاردانی		۳۰	۳	۳۱ - ۳۵	
-	-	کارشناسی		۵۰	۵	۳۶ - ۴۰	
۷۰	۷	کارشناسی ارشد		۱۰	۱	۴۱ - ۴۵	
۳۰	۳	دکتری		-	-	۴۵ به بالا	

نتایج بخش کیفی پژوهش

در بخش کیفی، مصاحبه‌ها تحلیل محتوا، و مفاهیم موجود در آنها استخراج شد؛ سپس مفاهیم فهرست‌بندی، و مفاهیم مشابه طبقه‌بندی شد. پس از طبقه‌بندی مفاهیم، هر یک از مقوله‌ها به دو دسته اصلی و فرعی تقسیم و در انتها نتایج ارائه شده است. بخشی از متن یکی از مصاحبه‌ها به همراه شناسه‌های مستخرج از آن (به‌عنوان نمونه) در جدول ۴ و نتایج تحلیل محتوا در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۴. بخشی از متن یکی از مصاحبه‌ها به همراه شناسه‌های مستخرج از آنها

ردیف	متن مصاحبه	شناسه استخراج شده
۱	<p>انسانها برای رسیدن به آرامش باید در همه حال به یاد خدا باشند. دغدغه واژه‌ای است که در مقابل اطمینان قرار می‌گیرد. دغدغه را می‌توان به چند بخش تقسیم کرد: بی‌هدفی در امروز و پوچی برای فردا، حرکت‌های جبری که اثری از تکامل در آنها دیده نمی‌شود؛ از بین رفتن آرزوها، نبود امکانات، هدر رفتن تلاشها. راضی کردن مردم از جمله این دغدغه‌ها برای انسانها است؛ اما در کنار این دغدغه‌ها، یاد خدا و ایمان وجود دارد که به جهت‌دهی به زندگی انسان منجر می‌شود. ایمان، زندگی انسانها را هدفدار می‌کند و به انسان نشان می‌دهد که خداوند و علم و حکمت او در دنیا وجود دارد. این موضوع نشان می‌دهد که آفرینش انسان و دنیا بیهوده نبوده است. در جهان باقی امور دنیایی دیگر وجود ندارد؛ پس امور دنیایی مانند جلب رضایت دیگر مردم، آرزوها و کارهایی مانند اینها هیچ سودی برای انسان در جهان آخرت نخواهد داشت. توحید و معاد، بزرگترین ارمان آسمان به زمین و دستگیره محکم الهی برای رهایی و آزادی انسان است. این رهایی، رهایی از هر چیزی است که انسانیت را تهدید می‌کند و به عقل و قلب و هويت واقعی انسان ضربه وارد می‌آورد. توحید و معاد، ضامن رهایی و آگاهی مردم، ایجاد استقلال و امنیت و هم‌چنین وحدت و همدلی برای جامعه بشری است. برای اینکه وحدت میان مردم و سعادت‌مندی فرد در جامعه با گروه‌های افراد شکل گیرد، ایمان به خدا و توحید و ایمان به روز رستاخیز لازم و ضروری است.</p>	<p>ایمان به خداوند (توحید)، ایمان به روز جزا (معاد)</p>
۲	<p>زندگی در جامعه‌ای که همه مردم از زندگی در آن احساس خوشنودی و رضایت کنند، بسیار لذتبخش است. این رضایت عمومی، که میان مردم وجود دارد، سرمایه آنها است؛ سرمایه‌ای به نام سرمایه اجتماعی که به ایجاد نشاط، خلاقیت، پویایی، افزایش امید به زندگی در جامعه منجر می‌شود. اینها همه به توسعه و پیشرفت جامعه منجر می‌شود. این موارد را می‌توان به نوعی ارزشهای انسانی دانست که در جامعه مورد توجه قرار گرفته است.</p> <p>حکومت امام زمان(عج) در روایات اسلامی به «شهر امنیت و آسایش و آشتی» تعبیر شده است. در این حکومت، امنیت و آرامش و آسایشی هست که از کوچکترین مسائل تا بزرگترین مسائل را شامل می‌شود به طوری که رفاه عمومی تمام انسانها و حتی تمامی جانداران تأمین خواهد شد.</p>	<p>تقویت امنیت اجتماعی در سطح جامعه، توجه به ارزشهای انسانی</p>
۳	<p>عدالت در توزیع قدرت نیز یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی است؛ این بدان معناست که در جامعه، صرفاً نباید افراد پولدار، تحصیل کرده و یا نژاد خاصی در فعالیتها، چه دولتی و چه مدیریتی مشارکت کنند. افراد فقیر و مستضعف و افرادی که جایگاه اجتماعی پایین‌تری دارند نیز باید در فعالیتهای اجتماعی مشارکت داده شوند.</p> <p>در حقیقت میان واگذاری موقعیت‌های مدیریتی به افراد توانا و شایسته، اما از قشر کم درآمد و محروم جامعه با میزان سرمایه اجتماعی رابطه مستقیم وجود دارد؛ زیرا فقط در این حالت، افراد جامعه مسئولان دولتی را از خود می‌دانند و ارتباطی نزدیک و صمیمی با آنها برقرار می‌کنند. با این روش، هم مسئولان دولتی از خواسته‌ها و مشکلات مردم بهتر آگاه می‌شوند و هم اعتماد مردم به آنان بیشتر می‌شود و هم برای رسیدن به اهداف با آنها همکاری می‌کنند.</p>	<p>رعایت انصاف و عدالت، برطرف کردن تبعیض و نابرابری برای توانمندسازی اجتماعی</p>

جدول ۵. الگوی تبیینی راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی

ردیف	عوامل مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی	مقوله (طبقه) فرعی (زیردسته)	مقوله (طبقه) اصلی
۱	ایمان به خداوند (توحید)، ایمان به پیامبران الهی و حضرت محمد (نبوت)	همدلی و تعلق	ذهنی
۲	ایمان به روز جزا (معاد)		
۳	ایمان به قرآن		
۴	گسترش و تعمیق اعتقادات و فرهنگ اسلامی		
۵	ایجاد جو مثبت در دانشگاه‌های کشور		
۶	همگونی قومی		
۷	همگن بودن ساختار اجتماعی		
۸	تقویت فرهنگ مناسب در راستای همبستگی درونی		
۹	احساس وجود تصویر مشترک از آینده		
۱۰	یگانگی و وحدت با جامعه مدیران کشور		
۱۱	هویت، مؤثر واقع شدن در جامعه (اعتبار داشتن)		
۱۲	زبان مشترک		
۱۳	ایجاد احساس تعلق جمعی و گروهی بین دانشجویان و حوزوی‌ها		
۱۴	تلاش مسئولان برای نزدیک شدن به مردم		
۱۵	توجه به لیاقت و شایستگی افراد در جامعه (اصل شایسته‌سالاری)		
۱۶	تأکید بر تواضع و فروتنی رؤسا		
۱۷	محبت و اخوت (دوستی)		
۱۸	افزایش برنامه‌های فرهنگی و مذهبی در دانشگاه‌ها	مشارکت و همکاری اجتماعی	
۱۹	توجه به مراسم بومی و مذهبی		
۲۰	یکپارچگی امت اسلامی		
۲۱	تقویت کارهای گروهی		
۲۲	آسان‌سازی فرایند کارافرینی		
۲۳	صداقت و روراستی		
۲۴	اجرای مناسک دینی به صورت جمعی (نماز جماعت، نماز جمعه، حج، جهاد و...)		
۲۵	ارتباط با خویشاوندان و آشنایان (صله رحم)		
۲۶	تعاون و همیاری		
۲۷	ترغیب آحاد مردم نسبت به تصمیم‌گیری مشارکتی (مشارکت سیاسی در انتخابات)		

ردیف	عوامل مؤثر بر ارتقای سرمایه اجتماعی	مقوله (طبقه) فرعی (زیردسته)	مقوله (طبقه) اصلی
۲۸	توسعه انسانی	مشارکت و همکاری اجتماعی	مقوله اصلی
۲۹	توسعه خدمات اجتماعی		
۳۰	خانواده		
۳۱	داشتن سبک زندگی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی	سبک زندگی متفاوت	ذهنی
۳۲	فرهنگ و تجربه تاریخی مشترک ملی		
۳۳	تقویت امنیت اجتماعی در سطح جامعه	اعتمادسازی	ذهنی
۳۴	تقویت احساس مسئولیت اجتماعی در آحاد جامعه		
۳۵	تقویت اعتماد متقابل به دیگران در دوران کودکی		
۳۶	تقویت روابط بین فردی		
۳۷	پاسخگویی روشن و شفاف مسئولان به مردم و رسانه‌های گروهی		
۳۸	توجه به سیاستهای عدالت اجتماعی برای ایجاد توازن معقول میان گروه‌های مختلف جامعه		
۳۹	توانمندسازی افراد جامعه		
۴۰	توسعه و بهبود مدیریت دانش در دانشگاه‌ها		
۴۱	برطرف کردن تبعیض و نابرابری برای توانمندسازی اجتماعی		
۴۲	سرمایه‌گذاری در دانشجویان و افزایش سرمایه انسانی		
۴۳	حسن ظن به دیگران (خوش گمانی)		
۴۴	شفافیت تصمیم‌گیری مسئولان کشوری		
۴۵	ایجاد امنیت در جامعه		
۴۶	رعایت انصاف و عدالت		
۴۷	اهمیت دادن به نظر و خواسته دیگران	توجه به علائق متفاوت	ذهنی
۴۸	وجود انتقاد سازنده در سازمانها		
۴۹	حمایت از عواطف و احساس افراد جامعه		
۵۰	توجه به ارزشهای انسانی		
۵۱	مساجد، هیأت‌های مذهبی، تکایا، اماکن مذهبی و زیارتی	مساجد	عینی
۵۲	مدارس و حوزه‌ها	مدارس و حوزه‌ها	
۵۳	مؤسسات خیریه، گسترش نهادهای مدنی و مردم نهاد	سازمانهای مردم نهاد	
۵۴	نهاد دانشگاه	دانشگاه	
۵۵	تشکل‌های علمی	انجمنهای علمی	
۵۶	سازمانهای دانشی و پژوهشی	سازمانهای دانشی و پژوهشی	

اطلاعات جمعیت‌شناختی بخش کمی

براساس یافته‌ها حدود ۷۵ درصد پاسخ‌دهندگان مرد و ۲۵ درصد پاسخ‌دهندگان زن هستند. براساس سن، حدود ۸۸ درصد پاسخ‌دهندگان بین ۱۸-۳۰ سال، حدود ۸ درصد بین ۳۱-۳۵ سال، حدود ۴ درصد بیشتر از ۳۵ سال دارند. پاسخ‌دهندگان براساس سوابق تحصیلی ۷۰ درصد کارشناسی ارشد و حدود ۳۰ درصد دکتری بودند. هم‌چنین ۶۵ درصد از پاسخ‌دهندگان مجرد و ۳۵ درصد متأهل بودند.

جدول ۶. ویژگیهای جمعیت‌شناختی نمونه آماری در بخش کمی

درصد فراوانی	فراوانی	ویژگیهای جمعیت‌شناختی		درصد فراوانی	فراوانی	ویژگیهای جمعیت‌شناختی	
		وضعیت	تأهل			جنسیت	سن
۶۵	۱۸۳	مجرد	وضعیت	۲۵	۷۱	زن	جنسیت
۳۵	۹۹	متأهل	تأهل	۷۵	۲۱۰	مرد	
-	-	دیپلم و زیردیپلم	تحصیلات	۸۸	۲۴۸	۱۸-۳۰	سن
-	-	کاردانی		۸	۲۳	۳۱-۳۵	
-	-	کارشناسی		۴	۱۰	بیشتر از ۳۵	
۷۰	۱۹۵	کارشناسی ارشد		-	-	-	
۳۰	۸۶	دکتری	-	-	-	-	-

یافته‌های استنباطی

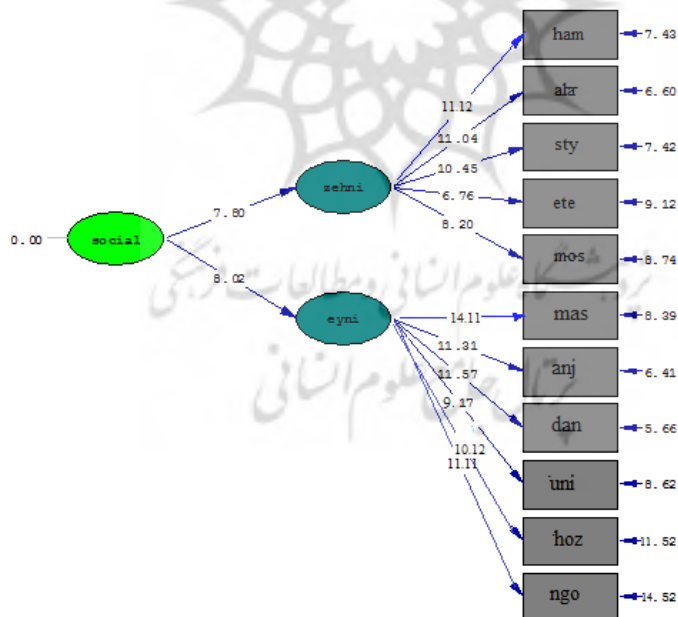
بررسی پایایی و روایی پرسشنامه

به‌منظور بررسی روایی پرسشنامه از روایی‌صوری و روایی‌سازه با معادلات ساختاری، و برای بررسی پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. برای پایایی، مقادیر بیشتر از ۰/۷ آلفای کرونباخ قابل قبول است.

جدول ۷. مقادیر آلفای کرونباخ به منظور تعیین پایایی پرسشنامه

آلفا	گویه ها	ابعاد
۰/۸۸	همدلی و تعلق	ذهنی
۰/۹۱	توجه به علائق متفاوت	
۰/۷۹	سبک زندگی متفاوت	
۰/۸۱	اعتمادسازی	
۰/۷۱	مشارکت و همکاری اجتماعی	
۰/۷۸	عینی	

در بخش کمی برای محاسبه بارهای عاملی شاخصها از نرم افزار لیزرل ۸/۷ استفاده شد. در ادامه، نتایج به صورت جدا برای هر یک از سازه‌ها به همراه عوامل آن ارائه شده است. شاخصهایی که مقدار آماره تی آنها از ۱/۹۶ بزرگتر است، مقادیر بارعاملی قابل قبول و معنادار است.

شکل ۳. الگوسازی ساختاری الگوی راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی براساس مقدار آماره تی

جدول ۶. مقادیر آمار استنباطی ابعاد و مؤلفه‌های پژوهش

ابعاد	مؤلفه	مقدار آماره تی	ضریب استاندارد	بارعاملی
ذهنی	همدلی و تعلق	۱۱/۱۲	۰/۴۰	۰/۷۷
	علائق متفاوت	۱۱/۰۴	۰/۳۳	۰/۸۲
	سبک زندگی متفاوت	۱۰/۴۵	۰/۴۰	۰/۷۷
	اعتمادسازی	۶/۷۶	۰/۷۳	۰/۵۲
	مشارکت و همکاری اجتماعی	۶/۲۰	۰/۶۲	۰/۶۲
عینی	مساجد	۱۴/۱۱	۰/۴۷	۰/۷۳
	انجمنهای علمی	۱۱/۳۱	۰/۲۶	۰/۸۶
	دانش بنیان	۱۱/۵۷	۰/۲۲	۰/۸۸
	دانشگاهها	۹/۱۷	۰/۵۲	۰/۷۰
	مدارس و حوزه‌ها	۱۰/۱۲	۰/۷۱	۰/۶۵
	سازمانهای مردم‌نهاد	۱۱/۱۱	۰/۸۶	۰/۷۸

نتایج نشان می‌دهد تمامی شاخصهای سنجش سازه عوامل و راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی بار عاملی زیادی دارد و بنابراین مورد تأیید قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش در دو بخش کیفی و کمی انجام شد. در بخش کیفی، مقوله‌ها و خرده مقوله‌های مربوط به بعد ذهنی و بعد عینی در تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام با مصاحبه‌ها و روش تحلیل محتوای کیفی استخراج شد. در نهایت نتایج این بخش از تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش کیفی نشان داد که راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید اسلام به دو بعد عینی و ذهنی در قالب یازده گروه تقسیم‌بندی می‌شود. مقوله‌های بعد ذهنی عبارت است از:

۱. همدلی و تعلق
۲. مشارکت و همکاری اجتماعی
۳. سبک زندگی متفاوت
۴. اعتمادسازی توجه به علائق متفاوت

مقوله‌های بعد عینی نیز عبارت است از:

۱. مساجد
۲. مدارس و حوزه‌ها
۳. سازمانهای مردم نهاد
۴. دانشگاه
۵. انجمنهای علمی
۶. سازمانهای دانشی و پژوهشی

پس از اطمینان از اعتبار داده‌های بخش کیفی، پرسشنامه‌ای از مقوله‌ها و خرده مقوله‌های شناسایی شده طراحی شد و در اختیار نمونه آماری قرار گرفت که شامل ۲۸۱ نفر از دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری بود که با موضوع پژوهش آشنا بودند. سپس با روش معادلات ساختاری و نرم‌افزار لیزرل الگوسازی بر مبنای تأثیر مؤلفه‌های بعد ذهنی و عینی بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام انجام شد. نتایج در الگوسازی معادلات ساختاری به همراه تفسیر و آیه مرتبط با آن به این شرح است:

نتایج تحلیل عاملی تأییدی برای شاخصهای مربوط به راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی تأییدکننده به این صورت بود که راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از دید اسلام به دو بعد عینی (با ضریب مسیر ۰/۸۴) و ذهنی (با ضریب مسیر ۰/۸۱) تقسیم‌بندی می‌شود. هم‌چنین نتایج تحلیل عاملی تأییدی و معادلسازی ساختاری نشان‌دهنده این بود که بعد عینی راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی از ابعاد مساجد (با ضریب مسیر ۰/۷۳)، انجمنهای علمی (با ضریب مسیر ۰/۸۶)، سازمانهای دانشی (با ضریب مسیر ۰/۸۸)، دانشگاه‌ها (با ضریب مسیر ۰/۷۰)، مدارس و حوزه‌ها (با ضریب مسیر ۰/۶۵) و سازمانهای مردم نهاد (با ضریب مسیر ۰/۷۸) تشکیل شده است. از آنجاکه تمامی مؤلفه‌های آزمون‌شده بار عاملی زیادی دارد، مورد تأیید، و سؤال فرعی اول مورد تأیید قرار می‌گیرد. از بین این عوامل برای بعد عینی، سازمانهای دانشی و انجمنهای علمی درجه اهمیت بیشتری دارند. بعد ذهنی راهکارهای تقویت سرمایه اجتماعی نیز از پنج مؤلفه تشکیل می‌شود: همدلی و تعلق (با ضریب مسیر ۰/۷۷)، علائق متفاوت (با ضریب مسیر ۰/۸۲)، سبک زندگی متفاوت (با ضریب مسیر ۰/۷۷)، اعتمادسازی (با ضریب مسیر ۰/۵۲)، مشارکت و همکاری اجتماعی (با ضریب مسیر ۰/۶۲). از آنجا که تمامی مؤلفه‌های آزمون‌شده بار عاملی زیادی دارد،

سؤال فرعی دوم مورد تأیید قرار می‌گیرد. از بین این عوامل برای بعد ذهنی، علائق متفاوت و سبک زندگی و همدلی و تعلق درجه اهمیت بسیاری دارد. به‌طور کلی تمامی این موارد به تقویت انسجام اجتماعی، همبستگی و روابط سالم در میان افراد و گروه‌ها در جامعه منجر می‌شود.

بعد ذهنی

توجه به علائق متفاوت در بعد ذهنی، بیشترین تأثیر را بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام دارد. بنابراین آنچه برای تقویت سرمایه اجتماعی در هر جامعه اهمیت دارد، اهمیت دادن به نظر و خواسته‌های دیگران، وجود انتقاد سازنده در سازمانها، حمایت از عواطف و احساس افراد جامعه و توجه به ارزشهای انسانی است؛ همان‌گونه که در آیه ۱۵۹ سوره آل عمران و آیه ۳۸ سوره شوری بر این مسئله تأکید شده است و روابط مفید میان افراد را گسترش می‌دهد. خداوند در مورد ارزشهای انسانی در آیه ۷۰ سوره اسراء فرموده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَا هَمَّ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا». در جامعه اسلامی، هر انسانی محترم و دارای ارزش و شخصیت است. این تکریم و ارزشگذاری از دو زاویه قابل نگاه و بررسی است: یکی از جانب خود فرد است به این معنی که با شناخت مقام «خليفة الهی» خویش و اینکه اشرف مخلوقات است، قدر و ارزش خود را بداند و این گوهر گرانبایه را برای خود حفظ کند؛ اما این تکریم را می‌توان از بعد جامعه هم در نظر گرفت؛ یعنی در جامعه اسلامی انسانها علاوه بر حفظ کرامت خود به تکریم و تجلیل دیگران و ارزشگذاری به آنها نیز موظف هستند و نباید از آن کوتاهی و غفلت کنند.

همدلی و تعلق در بعد ذهنی، رتبه دوم را از نظر تأثیر بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام دارد. بنابراین توحید، معاد و نبوت، ایمان به قرآن، گسترش و تعمیق اعتقادات و فرهنگ اسلامی، ایجاد جو مثبت در دانشگاه‌های کشور، همگونی قومی، همگن بودن ساختار اجتماعی، تقویت فرهنگ مناسب در راستای همبستگی درونی، احساس وجود تصویر مشترک از آینده، یگانگی و وحدت با جامعه مدیران کشور، هویت، مؤثر واقع شدن در جامعه، زیان مشترک، ایجاد احساس تعلق جمعی و گروهی بین دانشجویان و حوزویها، تلاش مسئولان برای نزدیک شدن به مردم، شایسته‌سالاری، تأکید بر تواضع و فروتنی رؤسا، محبت و اخوت، برای تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام اهمیت بسیار دارد؛ همان‌گونه که در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران خداوند از مسلمانان می‌خواهد تا با چنگ زدن به ريسمان الهی باهم متحد شوند (همبستگی درونی

و تعلق جمعی). اصول دین یعنی توحید، معاد و نبوت در قرآن کریم آمده است. بسیاری از آیات قرآن کریم درباره توحید است؛ از جمله سوره اخلاص که می‌فرماید: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ * اللَّهُ الصَّمَدُ * لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ * وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ بگو: اوست خدای یگانه، خداوندی است که همه نیازمندان قصد او می‌کنند، [هرگز] نژاد و زاده نشده، و برای او هیچ‌گاه شبیه و مانندی نبوده است.»

خداوند متعال درباره نبوت می‌فرماید: «رُسُلًا مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ (نساء / ۱۶۵): پیامبرانی که بشارت‌دهنده و بیم‌دهنده بودند تا برای مردم بعد از این پیامبران بر خدا حجتی باقی نماند.»

در مورد امامت، افزون بر آیاتی که بر نبوت دلالت می‌کند، برخی دیگر از آیات در قرآن کریم هست که براساس دلالت روایات و احادیث پیامبر اکرم تصریح بر مقام امامت و جانشینی امامان معصوم بعد از رحلت پیامبر اکرم دارد؛ از جمله قرآن کریم می‌فرماید: «... الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا... (مائده / ۳)... : امروز دین شما را برایتان کامل و نعمت خود را بر شما تمام گردانیدم و اسلام را برای شما [به عنوان] آیینی برگزیدم...» این آیه براساس روایات اهل تشیع و تسنن درباره جانشینی و ولایت و امامت حضرت علی بعد از رحلت پیامبر اکرم است و نیز آیه تبلیغ (مائده / ۶۷)، آیه تطهیر (احزاب / ۳۳) آیه ولایت (مائده / ۵۵).

خداوند در قرآن در مورد معاد می‌فرماید: «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ (مؤمنون / ۱۱۵): آیا پنداشتید که شما را بیهوده آفریده‌ایم و اینکه شما به سوی ما باز گردانیده نمی‌شوید؟» هم‌چنین در آیه ۱۳ سوره حجرات خداوند می‌فرماید: «اسلام، محبت و برادری را جایگزین تعصب و قومگرایی می‌کند» (محبت و اخوت). دین اسلام مردم را به اجرای دستور خداوند دعوت می‌کند تا به این طریق سعادت زندگی اجتماعی افراد علاوه بر پاکی و تعالی معنوی آنها تأمین شود. خداوند در قرآن کریم از مردم می‌خواهد که با پیروی از دین اسلام با یکدیگر متحد شوند و دچار تفرقه و اختلاف نشوند (همگونی قومی، همگن بودن ساختاری اجتماعی، تعلق جمعی، یگانگی و وحدت، همبستگی درونی). هم‌چنین خداوند در آیه ۱۰ سوره حجرات، آیه ۱۰۴ سوره آل عمران و آیه ۲ سوره مائده از مردم می‌خواهد که براساس اتحاد و اتفاق و به‌دست آوردن منافع مادی و معنوی، اجتماعات را تشکیل دهند (همگونی قومی، همگن بودن ساختاری

اجتماعی، تعلق جمعی، یگانگی و وحدت، همبستگی درونی).

اعتمادسازی در بعد ذهنی، رتبه سوم را از نظر تأثیر بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام دارد. بنابراین تقویت امنیت اجتماعی در سطح جامعه، تقویت احساس مسئولیت اجتماعی در آحاد جامعه، تقویت اعتماد متقابل به دیگران در دوران کودکی، تقویت روابط فردی، پاسخگویی روشن و شفاف مسئولان به مردم و رسانه‌های گروهی، توجه شایسته به سیاستهای عدالتهای اجتماعی به منظور ایجاد توازن معقول بین اقشار مختلف جامعه، توانمندسازی افراد جامعه، توسعه و بهبود مدیریت دانش در دانشگاه‌ها، توانمندسازی توانمندسازی اجتماعی از راه رفع هرگونه تبعیض و نابرابری، سرمایه‌گذاری در دانشجویان و افزایش سرمایه انسانی، حسن ظن به دیگران (خوش‌گمانی)، شفافیت تصمیم‌گیری مسئولان کشوری، ایجاد امنیت در جامعه، رعایت انصاف و عدالت از دید نظام ارزشی اسلام اهمیت بسیار دارد.

در آیه ۱۲ سوره نور و در آیه ۱۲ سوره حجرات، مسلمانان از بدگمانی و سوءظن نسبت به یکدیگر منع شده‌اند. یکی از مهمترین اصول اسلامی، گسترش عدالت و کاهش نابرابریهای اجتماعی است. اسلام از طریق تربیت اخلاقی و اعتقادی مسلمانان و از طریق وضع قوانین در جهت رسیدن به عدالت تلاش می‌کند و با افزایش عدالت، نقش قابل توجهی در تقویت سرمایه اجتماعی دارد. براساس قوانین و اصول اخلاق اسلامی، هر فرد مسلمان باید تا حدی که برایش مقدور است به فقرا و محرومان جامعه کمک کند؛ چنانکه در آیه ۱۹۵ سوره بقره، مسلمانان به احسان و نیکوکاری دعوت شده‌اند و در آیات متعددی از قرآن کریم کمک به فقرا و محرومان جامعه به عنوان وظیفه همگانی برای مسلمانان و در جهت دستیابی به قرب الهی بیان شده است.

مشارکت و همکاری در بعد ذهنی، رتبه چهارم را از نظر تأثیر بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام دارد. بنابراین افزایش برنامه‌های فرهنگی و مذهبی در دانشگاه‌ها، توجه به مراسم بومی و مذهبی، یکپارچگی امت اسلامی، تقویت کارهای گروهی، آسان‌سازی فرایند کارافرینی، صداقت و روراستی، اجرای مناسک دینی به صورت جمعی، ارتباط با خویشاوندان و آشنایان (صله رحم)، تعاون و همیاری، ترغیب آحاد مردم به تصمیم‌گیری مشارکتی (مشارکت سیاسی در انتخابات)، انفاق، توسعه خدمات اجتماعی، خانواده از دید نظام ارزشی اسلام اهمیت دارد. اسلام دین تعاون، دوستی و مسالمت است که این مسئله بر روابط میان مردم در تمام سطوح تأثیر دارد. لزوم مشارکت در جامعه اسلامی در آیات ۳۸ سوره شوری و آیه ۱۵۹ سوره آل عمران

مطرح شده است. بر این اساس، حاکمان دولت اسلامی موظف هستند که مردم را در تصمیم‌گیریهای خود شریک کنند و سلايق و نظر آنها را مدنظر قرار دهند.

سبک زندگی متفاوت در بعد ذهنی، رتبه پنجم را از نظر تأثیر بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام دارد. بنابراین داشتن سبک زندگی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و فرهنگ و تجربه تاریخی مشترک ملی از دیدگاه نظام ارزشی اسلام اهمیت دارد. سبک زندگی در لغت به معنای شیوه و قالب زندگی کردن است. در تعریف سبک زندگی می‌توان گفت که سبک زندگی شیوه‌هایی از زندگی است که انسان با تکیه بر نظام ارزشی و مبانی اعتقادی خود در زندگی فردی و اجتماعی برای ایجاد ارتباط با جامعه و محیط، پاسخ به خواسته‌ها و تأمین نیازهایش، آنها را به کار می‌گیرد. از موارد مربوط به سبک زندگی از دیدگاه قرآن می‌توان به اینها اشاره کرد:

انعطاف‌پذیری و تدریج: قرآن کریم هرگز بر انسانها سخت نمی‌گیرد و در عین حال او را مسئولیت‌پذیر و متعهد تربیت می‌کند. مانند آیه ۶ سوره مائده که می‌فرماید: «خدا نمی‌خواهد بر شما هیچ تنگ بگیرد». در راستای این انعطاف‌پذیری و آسانگیری، قرآن کریم برخی از تشریحات خود را به صورت تدریجی و در طی چند مرحله بیان کرده و اقتضانات مردم را در نظر گرفته است؛ به عنوان مثال با توجه به عمومیت شرابخواری در جامعه صدر اسلام، ممنوعیت شراب در دین اسلام به شکل تدریجی صورت گرفت و در هر مرحله، بستر لازم بیان حکم در مرحله بعدی فراهم شد. در مرحله اول بیان شد که می‌توان از میوه‌های شراب‌ساز، رزق نیکو هم به دست آورد (نحل / ۶۷). در مرحله دوم بیان شد که ضرر شراب بیشتر از منفعت آن است (بقره / ۲۱۹). در مرحله سوم دستور داده شد که در حال مستی نماز نگذارید (نساء / ۴۳) و در مرحله چهارم به شکل قاطع شراب‌خواری ممنوع شد (مائده / ۹۰).

جامعیت و شمول: آموزه‌های قرآنی متناسب با نیازهای روحی و جسمی، فردی و اجتماعی، دنیوی و اخروی و در یک کلام، هر آنچه در مسیر سعادت خویش بدان نیاز دارد، طراحی شده است و هیچ کم و کاستی در آن مشاهده نمی‌شود. قرآن کریم در این زمینه در آیه ۸۹ سوره نحل می‌فرماید: «و کتاب (قرآن) را بر تو فرو فرستادیم که بیانگر همه چیز است.»

بعد عینی

مساجد در بعد عینی تأثیر قابل توجهی بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام دارد. کلمه مسجد حدود ۲۸ بار در قرآن ذکر شده، ۲۲ بار به صورت مفرد (مسجد) و ۶ بار

به صورت جمع (مساجد). آن ۲۲ موردی که مفرد آمده ۱۵ موردش به قید «الحرام» مقید است که منظور از همه آنها همان مسجد مخصوص و معروف و مقدس مسجد الحرام در مکه است و یک مورد هم به قید «الاقصی» مقید است که مراد از آن اولین قبله گاه مسلمانان مسجد الاقصی در بیت المقدس است.

موضوع مسجد به قدری در آیات الهی اهمیت دارد که خداوند در آیه ۱۷ سوره توبه می فرماید: «مشرکان حق ندارند مساجد خدا را تعمیر و آباد کنند. آنان کارهایشان تباه است و در آتش، جاودان خواهند بود». هم چنین در آیه بعد ویژگی کسانی که می توانند مساجد خدا را آباد و تعمیر کنند، بیان شده است. مسلمانان در مساجد ضمن عبادت‌های گروهی، هر روز در چندین نوبت باهم در ارتباط هستند. اغلب احکام و دستورهای اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات به گونه‌ای طراحی شده است که علاوه بر داشتن تأثیرات معنوی و تزکیه روحی، موجب افزایش روابط مفید میان انسانها و مشارکت اجتماعی میان همه مسلمانان می شود؛ بنابراین، مساجد دستورهای اسلام و شبکه‌های روابط میان افراد را هم از دید کمی و هم از دید کیفی تقویت می کند.

انجمنهای علمی، دانشگاه، سازمانهای دانشی، مدارس و حوزه‌ها، سازمانهای مردم نهاد، رتبه‌های هفتم یا یازدهم را از نظر تأثیر بر تقویت سرمایه اجتماعی از دید نظام ارزشی اسلام دارد. آیات مربوط به این موارد را می توان در آیاتی که در قبل گفته شد، جستجو کرد که به گونه‌ای معنی این مفاهیم را نیز در خود دارد.

پیشنهاد‌های کاربردی

۱. با توجه به اهمیت بسیار توجه به علائق متفاوت، حتی بیش از اصول دین، توصیه می شود مردم، سازمانها، دولت و تمام نهادهای اجتماعی، نسبت به حفظ ارزشهای انسان و توجه به علائق تک تک آنها توجه ویژه کنند که حفظ و تقویت سرمایه اجتماعی در راستای توجه به این امر مهم است.

۲. با توجه به نتایج پژوهش، یکی از عوامل اثرگذار بر تقویت سرمایه اجتماعی "اعتماد" است که از درجه اهمیت بسیاری نیز برخوردار است؛ در نتیجه پیشنهاد می شود برنامه ریزی کلانی به منظور گسترش اعتماد و ارتباط بین اقوام و مذاهب مختلف ایجاد شود که موجبات همدلی و همبستگی را فراهم خواهد ساخت تا زمینه مشارکت هرچه بیشتر دانشجویان در نهاد جامعه نیز

فراهم آید.

۳. یکی از عوامل اثرگذار بر تقویت سرمایه اجتماعی طبق نتایج تحقیق، "مساجد" است که از این مکان می‌توان به‌منظور تقویت طرزتلقی‌ها، آداب و رسوم و هنجارهای فرهنگی، ارزشی و دینی بین افراد و دانشجویان حتی در مساجد دانشگاه‌ها استفاده کرد.

۴. همان‌طور که نتایج تحقیق نشان داد، انجمنهای علمی یکی از نهادهای مؤثر بر تقویت سرمایه اجتماعی هستند؛ از این‌رو در دانشگاه‌ها توصیه می‌شود، فضای مناسب برای تقویت تعاملات اجتماعی در قالب برگزاری مراسم مختلف از جمله سخنرانی، کنفرانس، مباحثه و... در انجمنهای علمی فراهم شود تا ضمن تقویت سرمایه‌های اجتماعی، زمینه مشارکت و تجربه علائق، سبکهای زندگی متفاوت فراهم شود.

۵. سازمانهای دانشی و پژوهشی یکی از ارکان اصلی رشد و توسعه اقتصادی جامعه به‌شمار می‌روند؛ از این‌رو به دانشگاه‌ها توصیه می‌شود با ایجاد ارتباط زیاد بین صنعت و دانشگاه ضمن تقویت سازمانهای دانشی و پژوهشی به تقویت سرمایه‌های اجتماعی نیز کمک کنند.

پیشنهاد برای تحقیقات آینده

۱. با توجه به اینکه امروزه مسئولیت تولید، حفظ، افزایش و یا فرسایش سرمایه اجتماعی مستقیماً متوجه دولت است و این تحقیق بیشتر از دید خرد به موضوع پرداخته است، توصیه می‌شود موضوعات کلان از جمله دولت به‌صورت مستقل مورد مطالعه قرار گیرد.

۲. پیشنهاد می‌شود هر یک از ابعاد عینی و ذهنی، جداگانه موضوع تحقیقات بعدی قرار گیرد و سازمانهای خدماتی و تولیدی به‌صورت مقایسه‌ای مورد مطالعه قرار گیرند.

۳. پیشنهاد می‌شود در پژوهشهای آینده، این پژوهش با تحلیل کیفی داده بنیاد انجام شود که دقت بیشتری برای پژوهشهای کیفی دارد.

منابع فارسی

قرآن کریم، ترجمه فولادوند.

افخمی اردکانی، مهدی (۱۳۹۴)، توسعه سرمایه اجتماعی در پرتوی سبک زندگی اسلامی، مدیریت سرمایه

اجتماعی، س دوم، ش ۴: ۵۶۵ - ۵۸۶.

افسری، علی (۱۳۹۱)، سرمایه اجتماعی در اسلام، پژوهشهای میان رشته‌ای قرآن کریم، س سوم، ش ۱: ۱۰۱

- اینگهارت، رونالد و نوریس، پپا (۱۳۸۸)، سازمانهای دینی و سرمایه اجتماعی، در کتاب «مقدس و عرفی، دین و سیاست در جهان»، ترجمه مریم وتر، تهران: کویر.
- ایمانزاده، سمیه و جوادی، سوده (۱۳۹۶)، بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و تقویت آن توسط رسانه، مدیریت رسانه، ش ۳۳: ۵۴ - ۴۱.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱)، **مفاتیح الحیات**، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱)، **تفسیر موضوعی قرآن کریم «جامعه در قرآن»**، قم: اسراء.
- جونیی پور، سیما؛ پیروزفر، سهیلا و رستمی، محمدحسین (۱۳۹۶)، بررسی نقش و تأثیر امر به معروف و نهی از منکر در تقویت سرمایه اجتماعی، **مجله اسلام و علوم اجتماعی**، ش ۱۷: ۱۳۶ - ۱۱۱.
- رضایی منش، بهروز و پوربهروزان، علی (۱۳۹۷)، طراحی الگوی سرمایه اجتماعی مبتنی بر تعالیم دینی، **فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی**، س ۲۶، ش ۳: ۱۰۳ - ۸۷.
- رنانی، محسن (۱۳۸۵)، تأملات ایرانی، کاهش سرمایه اجتماعی و ناکامی سیاستهای اقتصادی در ایران، **آیین**، ش ۶.
- رونقی، محمدحسین (۱۳۹۸)، رابطه اخلاق حرفه‌ای اسلامی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی بر سرمایه اجتماعی (نمونه پژوهش: دانشگاه شیراز)، **فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی**، ش ۳: ۱۸۴ - ۱۶۳.
- زارعی، متین؛ سعیدمدرسی، حسن و محمدیان، بهزاد (۱۳۹۵)، **مدیریت سرمایه اجتماعی**.
- عابدینی، علی و زارعی متین، حسن (۱۳۹۸)، تبیین الگوی سرمایه اجتماعی براساس اندیشه مقام معظم رهبری، **فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی**، ش ۱: ۳۷ - ۶۳.
- عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۸۶)، **قواعد فقه بخش حقوق عمومی**، تهران: سمت.
- فقیه‌خلیجانی، سیده فاطمه (۱۳۹۲)، **سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی (ره)**، تهران: چاپ و نشر عروج، وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- فیروزآبادی، احمد و ایمانی‌جاجرمی، حسین (۱۳۸۵)، سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی اجتماعی در کلانشهر تهران، **فصلنامه رفاه اجتماعی**، س ششم، ش ۲۳.
- قربانی، مهدی؛ بوزرجمه‌پوری، خدیجه؛ عوض‌پور، لیلا و منصوری، زهرا (۱۳۹۶)، اثربخشی رویکرد مدیریت اجتماع‌محور در راستای تقویت سرمایه اجتماعی برون‌گروهی و کاهش مطرودیت اجتماعی (مطالعه موردی، شهرستان ریگان، استان کرمان)، **مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی**، س ۶، ش ۲: ۱۶۹ - ۱۵۷.
- کردناجیب، اسداله و خلیلی‌پالندی، فرشته (۱۳۹۷)، تأثیر فرهنگ ایثار و شهادت بر سرمایه اجتماعی با میانجی‌گری باورهای دینی، **فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی**، س ۲۶، ش ۳: ۵۸ - ۳۷.
- مقیمی، سیدمحمد (۱۳۹۴)، **اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام**، چ چهارم، تهران: انتشارات راه‌دان.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، **تفسیر نمونه**، تهران: ناشر دارالکتب‌الاسلامیه.

مهاجرنیا، محسن (۱۳۸۷)، روش تفکر سیاسی در حکمت متعالیه، روش‌شناسی دانش سیاسی در تمدن اسلامی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

موسوی‌مقدم، سید محمد و محمدی، مروت (۱۳۹۵)، بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی براساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث، مدیریت سرمایه اجتماعی، س ۳، ش ۱: ۱۳۹ - ۱۶۲.

نजारزاده، رضا؛ عزتی، مرتضی و سلیمانی، محمد (۱۳۹۳)، اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در میان نخبگان استان تهران (با استفاده از تکنیک ژنراتور منابع)، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشهای رشد و توسعه اقتصادی، س چهارم، ش ۱۶: ۱۰۴ - ۸۹.

یوسفی‌راد، مرتضی (۱۳۸۰)، اندیشه سیاسی خواجه‌نصیرالدین طوسی، قم: بوستان کتاب.

منابع انگلیسی

- Arrow, K. J. (2000). Observation on Social Capital. P. Dasgupta, & I. Serageldin içinde, Social Capital: A Multifaceted Perspective (s. 3-6). Washington D.C.: The World Bank.
- Candland, Christopher. (2004). Faith as Social Capital, Religion and Community Development in Souther Asia, Political Sciences, 33, P,3.
- Claridge, Tristan(2018). Explanation of the different levels of social capital: individual or collective?, Social Capital Research & Training, 1-7.
- Hasan, Iftekhar, Chun Keung (Stan) Hoi, Qiang Wu, and Hao Zhang, (2017)b, Does social capital matter in corporate decisions? Evidence from corporate tax avoidance, Journal of Accounting Research, 55, 629-668.
- Jha, Anand, and Yu Chen (2015), Audit fees and social capital, Accounting Review, 90, 611-639.
- Kershen Huang, Chenguang Shang, (2018), Leverage, debt maturity, and social capital Corfin,3.
- Khanh, Ho Le Phi (2011). The Role of Social Capital to Access Rural Credit: A case study at Dinh Cu and Van Quat Dong village in coastal of Thua Thien Hue province- Vietnam, Department of Urban and Rural Development, Swedish University of Agricultural sciences, Master Thesis No 56.

